

-: રૂપરેખા :-

- 9.0 ઉદ્દેશો
- 9.1 પ્રસ્તાવના
- 9.2 જાહેર દેવું એટલે શું ?
- 9.3 ભારતમાં જાહેર દેવાંનાં વલણો
- 9.4 ભારતમાં જાહેર દેવાંમાં વધારો થવાનાં કારણો
- 9.5 સારાંશ
- 9.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 9.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
  - ⇒ ઉપયોગી પુસ્તકોની યાદી
  - ⇒ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

## 9.0 ઉદ્દેશો :

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે...

- જાહેર દેવાંનો અર્થ સમજાવી શકશો.
- જાહેર દેવાંના ઉદ્દેશોનું વર્ણન કરી શકશો.
- જાહેર દેવાંનાં વલણોનું વિશ્લેષણ કરી શકશો.
- ભારતમાં જાહેર દેવાંમાં વધારો થવાનાં કારણોની ચર્ચા કરી શકશો.

## 9.1 પ્રસ્તાવના (Introduction):

કલ્યાણ રાજ્યમાં સરકારે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પર ખર્ચ કરવો પડે છે. આર્થિક વિકાસના કાર્યક્રમો માટે, સામાજિક સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે સંરક્ષણ ખર્ચ, આકસ્મિક સંજોગોને પહોંચી વળવા માટે જાહેર ખર્ચમાં વધારો થયા કરે છે. ભારતમાં વધતાં જતાં ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે આવક પ્રાપ્તિના મહત્વના સાધન તરીકે કરવેરા પર આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. પરંતુ વિકસતા દેશોમાં રાજકીય અને આર્થિક કારણોસર કરવેરાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત હોય છે.

પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓની એવી દૃઢ માન્યતા રહેલી છે કે સરકારી ખર્ચ બને એટલું ઓછું અને સરકારની પ્રાથમિક ફરજો પૂરતું જ મર્યાદિત રહેવું જોઈએ. કરવેરા અને જાહેર દેવાં વચ્ચે જો પસંદગી કરવાની હોય તો પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ કરવેરાને પસંદગી આપશે. કારણ કે કરવેરાની સરખામણીમાં જાહેર દેવાં દ્વારા સાધન પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય સરકાર માટે પ્રમાણમાં સહેલું હોવાથી સરકારો આ સાધનો પ્રાપ્ત કરી ઉડાઉ તથા બિનજવાબદાર ખર્ચમાં વધારો કરી અર્થવ્યવસ્થા પર બોજો લાદશે. જાહેર દેવાંના સ્થાને કરવેરા દ્વારા યોજના માટે સાધનો પ્રાપ્ત કરાય તો વ્યાજની ચૂકવણીનો પ્રશ્ન પેદા થતો નથી.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી સ્વતંત્રતા મેળવેલા દેશો સામે આર્થિક વિકાસનો કપરો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો, યુદ્ધમાં જોડાયેલાં રાષ્ટ્રોના પુનઃ નિર્માણનો પ્રશ્ન મહત્વનો બન્યો અને આમ જાહેર દેવાંનું મહત્વ વધ્યું. પ્રો.કેઈન્સે તેમના આર્થિક વિચારોમાં પણ જાહેર દેવાંનો ખ્યાલ વિકસાવ્યો છે, દેવું આંતરિક કે બાહ્ય હોય છે, પરંતુ દેશના લોકો પાસેથી લેવાયેલ દેવું બોજારૂપ નથી તેવો ખ્યાલ પ્રવર્તમાન બન્યો છે. કરવેરા હેઠળ રાજ્ય લોકો પાસેથી ફરજિયાત પણે આવક મેળવી લે છે. જ્યારે જાહેર દેવું એ મરજિયાત સાધન પ્રાપ્તિનો માર્ગ છે.

1929 ની આ મહામંદીએ માત્ર અમેરિકાના અર્થતંત્રને નહીં, પરંતુ વિશ્વના મોટા ભાગના દેશના અર્થતંત્રને હચમચાવી નાખેલ. મહામંદીના પૂર ખાળવામાં નાણાંકીય નીતિ બિનકાર્યક્ષણ નીવડી અને તેમાંથી જ રાજકોષીય નીતિની અગત્યતા ઊભી થઈ. રાજકોષીય નીતિનું એક મહત્વનું પાસું ‘જાહેર દેવું’ છે.

જાહેર દેવું અને કરવેરામાં તફાવત એ છે કે કરવેરા નાગરિકોને ફરજિયાતપણે ભરવા પડે છે, જ્યારે જાહેર દેવું મરજિયાત હોય છે. સરકાર લોન બહાર પાડે ત્યારે લોકો સ્વૈચ્છિક રીતે સરકારી બોન્ડ ખરીદી સરકારને ઊછીનાં નાણાં આપે છે. બીજું કરવેરાને કારણે કર ભરનારની વાસ્તવિક આવક અથવા સંપત્તિમાં ઘટાડો થતો નથી, કારણ કે સરકારી બોન્ડ એ પણ એક પ્રકારની અસ્કયામત છે.

જાહેર દેવું એ રાજકીય નીતિનું મહત્વનું અંગ છે. રાજ્ય પોતાનાં વિકાસ કાર્યો માટે ખર્ચ કરે છે. આ ખર્ચની રકમ બે સાધનો દ્વારા એકઠી થઈ શકે છે. જે (1) જાહેર આવક (2) જાહેર ઋણ વિસ્તૃત અર્થમાં જાહેર આવકમાં જાહેર ઋણનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આમ છતાં જાહેર આવકમાં જાહેર ઋણ વચ્ચે તફાવત છે. જાહેર આવક દ્વારા મેળવેલી રકમની લોકોને પ્રત્યક્ષ ચૂકવણી કરવી પડતી નથી. જાહેર ઋણ માટે મેળવેલી રકમ દાન-લોન તેની પ્રત્યક્ષ ચૂકવણી કરવી પડે છે. પ્રસ્તુત લોન લાભદાયી રકમ સાથે પરત કરવાની હોય છે. આમ, જાહેર દેવું એ રાજ્યની એક જવાબદારી બની જાય છે.

બીજી રીતે જોઈએ તો જાહેર દેવું રાષ્ટ્રની એક જવાબદારી પણ છે. જાહેર દેવાં દ્વારા રાજ્યે લીધેલી રકમ જેવી કે લોન જેટલા સમય માટે, જેની પાસેથી જે શરતોએ લીધેલી હોય તે પ્રમાણે તે સમયે તેના મૂળ માલિકને વ્યાજ સાથે ચૂકવવાની હોય છે. આપણી સરકાર લોન, બોન્ડ નાની બચત યોજના, વિદેશી સહાય વગેરે દ્વારા જે કોઈ નાણાં એકઠાં કરે છે, તે અમુક સમય માટે રાજ્યની આવક ભલે બને, પરંતુ લાંબા ગાળે તેની ચૂકવણી આવશ્યક છે વર્તમાન સમયમાં જાહેર દેવું જાહેર નાણાતંત્રનું કાયમી અંગ બની ગયું છે. અને તેમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો જાય છે.

❖ જાહેર દેવાંના ઉદ્દેશો (Objectives of Public Debts) :

- (1) અલ્પવિકસિત દેશના આર્થિક વિકાસ માટે
- (2) નાણાકીય નીતિની અસરકારકતા માટે
- (3) સામૂહિક જરૂરિયાત સંતોષવા માટે
- (4) આર્થિક સ્થિરતા જાળવવા માટે
- (5) કુદરતી આપત્તિને ટાળવા માટે
- (6) અર્થતંત્રમાં મંદીને રોકવા માટે
- (7) યુદ્ધની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે

## 9.2 જાહેર દેવું એટલે શું? (What is Public Debt?):

જાહેર દેવાંને મુખ્યત્વે બે વર્ગમાં વહેંચવામાં આવે છે એક તો, જ્યારે દેશની સરકાર પોતાના નાગરિકો અથવા સંસ્થાઓ પાસેથી ઉછીનાં નાણાં પ્રાપ્ત કરે ત્યારે આંતરિક દેવું અસ્તિત્વમાં આવે છે. બીજું જ્યારે વિદેશમાંથી ઉછીનાં નાણાં પ્રાપ્ત કરાય ત્યારે બાહ્ય દેવું અસ્તિત્વમાં આવે છે.

કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ જે દેવું કરે છે તેને જાહેર દેવું કહે છે. જાહેર દેવું અર્થતંત્રને અનેક રીતે અસર કરે છે. દેવું આંતરિક અને બાહ્ય એમ બંને પ્રકારનું હોય છે. જાહેર દેવાં અંગે અનેક અર્થશાસ્ત્રીઓએ પોતાના વિચારો પ્રસ્તુત કર્યા છે.

- (1) “આંતરિક દેવું એ દેવું નથી.” - ડાલ્ટન
- (2) “આંતરિક દેવું બોજારૂપ નથી.” - એ.પી.લર્નર
- (3) “વિદેશી દેવું એ પેઢીઓ વચ્ચે સાધનોની હેરફેર કરવાની એક પદ્ધતિ છે.” - મસગ્રેવ
- (4) “સામાન્ય રીતે આર્થિક વિકાસ વધતા દેવાં સાથે સુસંગત હોય છે.” - પ્રો. ટારશીસ

આમ, “કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર, તેમજ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ દ્વારા જે લોન કે રકમ જેની પાસેથી જે શરતોએ લીધેલ હોય તે પ્રમાણે તે સમયે તેના મૂળ માલિક ને વ્યાજ સાથે ચૂકવવાની હોય છે. જેની ચૂકવણી આવશ્યક છે. તે લોન, વિદેશી સહાય ને જાહેર દેવું કહે છે.”

જાહેર દેવું એ રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓમાંની સાધન પ્રાપ્તિનું એક અગત્યનું સાધન છે. જ્યારે રાજ્ય બેંકો, પેઢીઓ અને વ્યક્તિઓ અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ અથવા વિદેશી સરકારો પાસેથી ઉછીનાં નાણાં પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે દેવું અસ્તિત્વમાં આવે છે. દેશમાંથી વ્યક્તિઓ તેમજ સંસ્થાઓ પાસેથી ઉછીની મેળવાયેલી રકમને આંતરિક જાહેર દેવું અને વિદેશમાંથી ઉછીની મેળવેલ રકમને વિદેશી જાહેર દેવું કહેવામાં આવે છે.

અગાઉ રાજાશાહી વ્યવસ્થામાં કે નાના સ્વાવલંબી આર્થિક એકમો દેશના જાહેર દેવાંમાં બાહ્ય દેવાં (વિદેશી દેવું)નું પ્રમાણ શુન્ય જોવા મળતું હતું, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં દેશના વિકાસ અર્થે તેમજ કલ્યાણ રાજ્યોના વિકાસ અર્થે આંતરિક અને બાહ્ય બંને પ્રકારનાં ઋણ પ્રત્યેક રાજ્યના જાહેર ઋણ માળખામાં જોવા મળે છે.

## 9.3 ભારતમાં જાહેર દેવાંનાં વલણો (Trends in Public Debt in India):

19મી સદી પહેલા પોલીસ રાજ્ય હતું ત્યારે જાહેર દેવું નાદુરુદ છે જ કરાતું પરંતુ 19મી સદીથી મોટાભાગની સરકારોએ કલ્યાણ રાજ્યનો ધ્યેય સ્વીકાર્યો હોવાથી સરકારની પ્રજા કલ્યાણ અને આર્થિક વિકાસની જવાબદારીઓ વધી જતાં સરકારનો ખર્ચ તેની કર વિષયક આવકો કરતાં ઘણો વધી ગયો છે. આ વધેલા ખર્ચને પહોંચી વળવા જાહેર દેવાંનો આશ્રય લેવો અનિવાર્ય બન્યો છે. આ જાહેર દેવું પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ઉત્પાદકીય અને કલ્યાણકારી હેતુ માટે વપરાતું હોવાથી આવકાર્ય પણ છે. સરકાર જાહેર દેવું સરળતાથી ચૂકવવા શક્તિમાન છે. ભારત સહિત વિશ્વના મોટાભાગના દેશોમાં આ જ કારણે જાહેર દેવાંનો વ્યાપ થઈ જાહેર અર્થવિધાનમાં આવક પ્રાપ્તિનું મહત્વનું સાધન બન્યું છે.

ભારતનાં જાહેર દેવાંની ચર્ચામાં મુખ્યત્વે કેન્દ્ર સરકારનાં અને રાજ્ય સરકારોનાં દેવાંનો સમાવેશ થાય છે. વિદેશોમાંથી દેવું કરવાની સત્તા માત્ર એક સરકારને છે. એટલે રાજ્ય સરકારોનું સઘળું દેવું આંતરિક દેવાંના પ્રકારનું હોય છે. જ્યારે કેન્દ્ર સરકારનું દેવું આંતરિક દેવું અને બાહ્ય દેવું

એમ બન્ને સ્વરૂપનું હોય છે. આઝાદી સરકાર દ્વારા દેશમાં રેલવે અને સિંચાઈ જેવી યોજનાઓ શરૂ કરવા માટે દેવું કરવામાં આવ્યું હતું. 1939માં ભારત સરકારનું દેવું ₹ 1206 કરોડ હતું જેમાં આંતરિક દેવાંનું પ્રમાણ ₹ 736 કરોડ અને વિદેશી દેવાંનું પ્રમાણ ₹ 470 કરોડ જેટલું હતું, જે બ્રિટન સાથેનું હતું.

1939 થી 1946ના સમયગાળામાં યુદ્ધના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જાહેર દેવાંના ખર્ચની નીતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. આ સમયમાં સરકારે જે લોનો બહાર પાડી હતી તેને સારો આવકાર મળ્યો હતો અને તેને પરિણામે યુદ્ધના અંતે સરકારનું દેવું વધીને ₹ 2308 કરોડ જેટલું થયું હતું. જે પૈકીનું મોટાભાગનું દેવું આંતરિક દેવું હતું. આ સમયે બ્રિટન પાસેથી આપણે લીધેલું સ્ટર્લિંગ દેવું સંપૂર્ણ પણે ભરપાઈ કરી દેવાંનું હતું અને બ્રિટનમાં ભારત ખાતે મોટા પ્રમાણમાં સ્ટર્લિંગ પુરાંત જમા થવા પામી હતી.

આમ, આ સમય દરમિયાન ભારતને ઈંગ્લેન્ડ સાથેના વ્યાપારમાં પુરાંત મળેલ તેમજ ભારત સરકારે ઈંગ્લેન્ડ વતી ભારતમાંથી મોટા પ્રમાણમાં કાચો માલસામાન તેમજ અન્ય ચીજવસ્તુની ખરીદી કરી હતી અને તેની ચૂકવણી સ્ટર્લિંગમાં કરી હતી. આ ઉપરાંત કેટલીક જવાબદારી જેવી કે ભારતીય લશ્કરનું આધુનિકરણ કરવું તે ઈંગ્લેન્ડે સ્વીકાર્યું હતું અને તેની ચૂકવણી પણ સ્ટર્લિંગમાં કરવામાં આવી હતી. આમ, આ બધા પરિવર્તનોને કારણે એકંદરે આઝાદી પહેલાં ₹ 2294 કરોડની સ્ટર્લિંગ પુરાંત ભારત ખાતે જમા થયેલ હતી.

1951-52 પછીના સમયગાળામાં ભારતના જાહેર દેવાંના સ્વરૂપમાં તેમજ માળખામાં ખૂબ મોટા ફેરફારો નોંધાયા છે. અતિ મોટી પંચવર્ષીય યોજનાઓ માટે આવશ્યક સાધનો મેળવવાં માટે કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોને વધારાના કરવેરા ઉપરાંત વધુને વધુ જાહેર દેવાંનો સહારો લેવો પડ્યો છે. ભારતીય જાહેર દેવાંની આંતરિક તેમજ બાહ્ય દેવાંમાં વહેંચણી નીચે મુજબ રહેવા પામી છે.

❖ કેન્દ્ર સરકારનું જાહેર દેવું (₹.કરોડોમાં) (central government public debt) :

| વર્ષ    | આંતરિક દેવું | બાહ્ય દેવું | કુલ દેવું |
|---------|--------------|-------------|-----------|
| 1951    | 2022         | 32          | 2,054     |
| 1961    | 3975         | 782         | 4757      |
| 1971    | 7662         | 6485        | 14,147    |
| 1988-89 | 1,14,400     | 540         | 1,39,940  |
| 2002-03 |              |             | 6,88,421  |
| 2011-12 | 41,81,842    | 1,70,887    | 43,52,689 |
| 2014    |              |             | 54,90,763 |
| 2018    |              |             | 82,03,253 |

કેન્દ્ર સરકારનું દેવું 1950-51માં 2,054 કરોડ હતું, તે વધીને દસકામાં 1961માં આંતરિક દેવું જે 3975 રહેવા પામ્યું હતું, જ્યારે બાહ્ય દેવું 782 રૂપિયા કરોડ રહ્યું હતું, જે કુલ મળીને 4757 કરોડ રૂપિયા દેવું થવા પામ્યું હતું, તે વધીને 1971માં ₹ 7662 કરોડ અને 1988-89 માં ₹ 1,14,400 કરોડ થયું છે. છેલ્લા દાયકામાં તે સાત ગણું થયું છે. જ્યારે બાહ્ય અને આંતરિક કુલ દેવું 1,39,940 કરોડ રૂપિયા રહેવા પામ્યું હતું. જે કુલ દેવું વર્ષ 2003-04 માં 7,91,400 કરોડ રૂપિયા થયું હતું. જે વધીને 2011-12ના વર્ષમાં કેન્દ્ર સરકારનું આંતરિક દેવું 41,81,842 કરોડ રૂપિયા, જ્યારે બાહ્ય દેવું 1,70,847 કરોડ રૂપિયા જે બાહ્ય અને આંતરિક કુલ મળીને

43,52,689 કરોડ રૂપિયા થયું હતું. વર્ષ 2014માં કેન્દ્ર સરકારનું કુલ જાહેર દેવું 54,90,763 કરોડ રૂપિયા થવા પામ્યું છે. જે ઉપરના કોષ્ટકમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે કેન્દ્ર સરકારનું વર્ષ 2018નું જાહેર દેવું 82,03,253 કરોડ રૂપિયા થવા પામ્યું હતું.

ભારત સરકારનાં જાહેર દેવાંમાં વર્તમાનમાં News of Gujarat.com ના 26.27 ડિસેમ્બર 2016ના રિપોર્ટ મુજબ જેમ જેમ ભારતનો આર્થિક વિકાસ આગળ વધી રહ્યો છે તેમ તેમ ભારતનો ખર્ચ અને દેવું પણ વધી રહ્યું છે. દેશનો પ્રતિ વ્યક્તિ દેવાંના આંકડો માર્ચ 2016 સુધીમાં 9 ટકા વધીને 53,769 રૂપિયા પર પહોંચી ગયો છે. માથાદીઠ દેવાંનું પ્રમાણ કેન્દ્ર સરકારનું કુલ દેવું અને દેશની કુલ વસ્તીના આધારે કરવામાં આવે છે. ઊંચા વિકાસ દરને જાળવી રાખવા માટે ખર્ચ વધ્યો છે. જેના કારણે દેશના માથાદીઠ દેવાંમાં પણ વધારો થયો છે. માર્ચ 2015 માં ભારતમાં માથાદીઠ દેવું 49270 રૂપિયા હતું. જે માર્ચ 2010માં 30171 રૂપિયા હતું, જે 2014માં વધીને 45319 રૂપિયા થયું હતું.

નાણાં મંત્રાલયના જણાવ્યા મુજબ માર્ચ 2016માં ભારત પર કુલ 4,41,659 કરોડ રૂપિયા દેવાંનું વ્યાજ ચૂકવ્યું હતું નાણાં મંત્રાલયના રિપોર્ટ મુજબ માર્ચ 2016માં ભારતીય નાગરિકો પર માથાદીઠ ₹ 53756 દેવું છે. ઉપરાંત માર્ચ 2016 સુધીમાં ભારત પર કુલ 32.2 લાખ કરોડ રૂપિયાનું બહારનું દેવું છે. વર્લ્ડ બેંકના આંકડા મુજબ ભારતનાં દેવાંનું પ્રમાણ દેશના કુલ GDPના 50 ટકા જેટલું થાય છે. જેના કારણે ભારત સરકારે દર વર્ષ પોતાની આવકમાંથી બહુ મોટી રકમ વ્યાજ સ્વરૂપે ચૂકવવી પડે છે. વર્ષ 2009-10 દરમિયાન સરકારે ₹ 2,13,000 કરોડ વ્યાજ સ્વરૂપે ચૂકવ્યું હતું. જે વર્ષ 2015-16માં વધીને ₹ 4,41,659 થઈ ગયું. વર્લ્ડ બેંકના રિપોર્ટ મુજબ અમેરિકા પર દેવું તેની GDPના 97 ટકા જેટલું છે, જ્યારે જાપાન પર 202 ટકા જ્યારે દુનિયાના અન્ય દેશો પણ આકરાં દેવાં નીચે દબાયેલા રહ્યા છે.

8 નવેમ્બર, 2019 Indian Newsમાં વ્યાપાર સમાચારમાં IMFના રિપોર્ટ અનુસાર સમગ્ર વિશ્વ પર દેવાંનો બોન્ડ લગભગ 188 લાખ કરોડ નો છે. રકમના અંદાજો આનાથી જ લગાવી શકાય છે કે ભારતની અર્થવ્યવસ્થાનો નુંકદ માત્ર 2.7 લાખ કરોડ ડોલરનું છે. જ્યારે દુનિયાની સૌથી મોટી અર્થવ્યવસ્થા અમેરિકાનું કદ આશરે 21.35 લાખ કરોડ ડોલરનું છે.

ભારત પર 543 અરબ ડોલરનું વિદેશી દેવું જૂનના RBI ના એક રિપોર્ટ મુજબ હતું. જે ભારતના કુલ બહારનું દેવું માર્ચ 2019 સુધી 543 અરબ ડોલર હતું. માર્ચ 2018માં બહારના દેવાંની રકમ આશરે 13.7 અરબ ડોલરનું દેવું વધ્યું હતું. GDP સાથે તુલના કરીએ તો આ રકમ 19.7 ટકા હતી. આમ, ભારતનાં જાહેર દેવાંનાં વલણો જોતાં એવું નિષ્કર્ષ જોવા મળે છે કે આર્થિક વિકાસ અને દેશના વિકાસ, અર્થ ભારતના જાહેર દેવાંમાં સતત વધારાનાં વલણો જોવા મળી રહ્યાં છે કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોએ વધતી વસ્તી અને આધુનિકતા તેમજ કુદરતી આપત્તિઓને પહોંચી વળવા માટે સતત જાહેર દેવાંનો માર્ગ અપનાવાનો રહ્યો છે. જેથી જાહેર દેવાંનું વલણ વધવા પામ્યું છે.

#### 9.4 ભારતમાં જાહેર દેવાંમાં વધારો થવાનાં કારણો (Reasons for Increase in Public debt in India):

➤ અણધારી વિપત્તિઓને પહોંચી વળવા માટે (To deal with Unforeseen Calamities):

પ્રત્યેક દેશમાં એક અથવા બીજા સમયે ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં અણધારી વિપત્તિઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. આવી અણધારેલી આફતોનો ભોગ બનેલા અર્થતંત્રને બેઠું કરવા માટે રાજ્યે તાત્કાલિક પગલાં લેવાં પડે છે. દાખલા તરીકે, ધરતીકંપ, પૂર, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ,

સુનામી મોજાં, રોગચાળો વગેરે જેવી એકાએક આવી પડેલી આફતોથી તારાજ થયેલા અર્થતંત્રને સ્થિર કરવા સરકારને વિશાળ પાયા પર ખર્ચ કરવું પડે છે. ઓગસ્ટ 2011માં અમેરિકામાં થયેલી તારાજ આનું એક જવલંત ઉદાહરણ છે તેમજ વિશ્વ ઉપર અને ભારતમાં ફેલાયેલ કોરોના વાઈરસ જેવી મહામારી દૂર કરવા માટે, કુદરતી આફતોને પહોંચી વળવા માટે અમુક મર્યાદા પછી વધુ કરવેરો લાદવામાં આવે તો અર્થતંત્ર પર તેની પ્રતિકૂળ અસરો પડવાનો સંભવ છે. આવા સંજોગોમાં તાત્કાલિક નાણાં ઊભાં કરવાં સરકારે દેવું કરવું પડે છે.

➤ યુદ્ધના સમયમાં (In War Times):

યુદ્ધના સમય દરમિયાન લોન દ્વારા નાણાં મેળવવાં એક ક્ષમ્ય નીતિ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તે જરૂરી પણ છે. આધુનિક યુદ્ધ એટલું વ્યાપક અને ખર્ચાળ હોય છે કે કરવેરા અને બીજાં સાધનોમાંથી મળતી આવક તે માટે પૂરતી હોતી નથી કરવેરામાં વધારો કરીને આવક મેળવી શકાય, પરંતુ અમુક મર્યાદા કરતાં વધુ પ્રમાણમાં કરવેરો નાખવામાં આવે તો અર્થતંત્ર ઉપર તેની માઠી અસરો પડે છે. આથી સરકારને આવા સમય દરમિયાન કરજ લેવાની ફરજ પડે છે. વળી, યુદ્ધ દરમિયાન સરકાર પુષ્કળ પ્રમાણમાં નાણાં ખર્ચે છે જેથી પ્રજાની નાણાકીય આવકમાં વધારો થતાં ફુગાવાને વેગ મળે છે. પ્રજાની આવકમાં થયેલો જંગી વધારો માત્ર કરવેરા દ્વારા પાછો ખેંચી શકાય એમ હોતો નથી. આથી જાહેર લોનોમાં પ્રજા નાણાં રોકે તો તેટલે અંશે તેમની ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો યુદ્ધ દરમિયાન કરવામાં આવતું જાહેર ઋણ એ સરકારનાં નાણાકીય સાધનોમાં વધારો કરે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રજાની ખરીદશક્તિમાં થયેલા વધારાને અંકુશિત કરે એટલે કે, ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો લાવી ફુગાવાને નિયંત્રિત કરવામાં પણ મદદરૂપ થાય છે.

➤ સામાન્ય સમયમાં (In Normal Times):

સામાન્ય સંજોગોમાં કે જ્યારે સરકાર કોઈ અસાધારણ ખર્ચનો કાર્યક્રમ હાથ ધરતી હોય ત્યારે પણ કેટલીક વાર લોન દ્વારા નાણાં મેળવવા ઈચ્છનીય બને છે. કરની આવક ઘણીવાર અનિશ્ચિત હોય છે, એટલે કે કેટલીક વાર ધાર્યા કરતાં પણ વધું આવક થતી હોય છે, જ્યારે કેટલીક વાર ધારણા કરતાં પણ ઓછી આવક કર દ્વારા સરકારને મળે છે. આમ, વર્ષોવર્ષની વધઘટને અનુસરીને જો કરવેરાના દરમાં દર વર્ષે ફેરફાર લાવવામાં આવે તો તે કરદાતાઓ (વ્યક્તિઓ અને કંપનીઓ) માટે એક પ્રકારની અનિશ્ચિતતા ઊભી કરે છે. એક બાબત તો સર્વસામાન્ય છે કે રાજ્યના અંદાજપત્રની અસરો નાણાં બજાર, મૂડી બજાર, વસ્તુ બજાર અને બીજાં અનેક ક્ષેત્રો પર પડતી હોય છે. આમ, કોઈપણ પ્રકારની અનિયમિતતા કે અનિશ્ચિતતા ઊભી થાય નહિ એટલા માટે અંદાજપત્રની પડનાર સંભવિત વિપરીત અસરોને ખાળવા માટે લોન દ્વારા નાણાં મેળવવાની નીતિ ઈચ્છનીય ગણાય છે.

➤ આર્થિક સ્થિરતા માટે (For Economic Stability):

આર્થિક સ્થિરતાના સાધન તરીકે પણ આધુનિક સમયમાં જાહેર દેવાંની નીતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેજ-મંદીની ઊથલ-પાથલો સામે અર્થતંત્રને રક્ષણ આપવા માટે જાહેર દેવાંની નીતિ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે એમ છે. દાખલા તરીકે મંદીના સમય દરમિયાન પ્રજાની આવક અને રોજગારીની સપાટી ઘણી નીચી થઈ જવા પામે છે. વળી, પ્રજાની આવકમાં ઘટાડો થવાથી સરકારની કરની આવક પણ ઘટે છે. આગળ કહ્યું તેમ પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓની જાહેર દેવાં પ્રત્યેની દૃષ્ટીએ અતિ સંકુચિત હતી. કેવળ ઉત્પાદક હેતુ માટે જ રાજ્યે જાહેર દેવું કરવું જોઈએ એવો અભિપ્રાય તેઓ ધરાવતા હતા. અને તેમાંય વળી જે ક્ષેત્રોમાં ખાનગી સહાય પ્રવેશે તેમ ન હોય તેવાં ક્ષેત્રોમાં જ જાહેર દેવાંની રકમ ઘટવા પામે તો રાજ્યે તેનો ખર્ચ ઘટાડી

નાખવો જોઈએ એવો દૃઢ અભિપ્રાય આ અર્થશાસ્ત્રીઓ ધરાવતા હતા. આવક કરતાં થયેલ વધુ ખર્ચને લોન દ્વારા પહોંચી વળવાની નીતિ સાથે તેઓ કદી સંમત થયેલા નહિ, પરંતુ પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓની આ વિચારધારા આજે ભૂલભરેલ પુરવાર થઈ છે.

મંદીના સમય દરમિયાન મહત્વની જરૂરીયાત ખાધયુક્ત અંદાજપત્ર દ્વારા અસરકારક માંગને ઉત્તેજિત કરવાની છે અને તેમાં સરકારની જાહેર દેવાંની નીતિની મહત્વની ભૂમિકા છે. મંદીના સમયમાં મૂડીની સીમાન્ત કાર્યક્ષમતા નીચી ગઈ હોવાથી મૂડીરોકાણ ઘટે છે. આથી આ સમયે પ્રજા પાસેથી નિષ્ક્રિય પડી રહેલી બચતો વ્યાજનું પ્રલોભન આપી લોન સ્વરૂપે આ બચતો પ્રજા પાસેથી મેળવે તો સરકાર તેનો જાહેર બાંધકામ અને અન્ય કાર્યક્રમો માટે ઉપયોગ કરી શકે. આ નાણાં ખર્ચ કરવાથી પ્રજાની આવકમાં વધારો થતાં અસરકારકતા વધવા પામશે, રોજગારીમાં વધારો, ભાવોનું સમૃદ્ધિકરણ થશે અને મૂડીરોકાણ મળશે. આમ, જાહેર દેવાંની નીતિ અર્થતંત્રને પુનઃ સ્થિરતા તરફ લઈ જાય છે. સંક્ષિપ્તમાં જાહેર દેવાંની નીતિ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન, રોજગારી, આવક અને ભાવો માટે ઉપકારક નીવડે છે. અલબત્ત આ પ્રકારનાં દેવાંની ચુકવણીમાંથી ભવિષ્યમાં કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે, જેની ચર્ચા આગળ કરવામાં આવી છે.

મહત્વની હકીકત એ છે કે જાહેર દેવાંની નીતિનો વિચાર કેવળ મંદી નિવારણ માટે જ થાય એ પૂરતું નથી. કુગાવાનાં સમયમાં પણ જાહેર દેવાંની નીતિ મદદરૂપ અને ઉપયોગી નીવડે છે. કુગાવાદર્શક ખાધ જે અર્થકારણમાં પેદા થઈ હોય તે દૂર કરવામાં આવે તો જ ભાવોની ઉર્ધ્વ ગતિને રોકી શકાય. આ બધી જ ખાધ જો કરવેરા દ્વારા દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો તેનાથી ઉત્પાદન પર માઠી અસર પડવાનો સંભવ છે. અને તે સાથે પ્રજા પાસેનું વધારાનું નાણું અથવા ખરીદશક્તિમાં થયેલા વધારાને ખેંચી લેવી એ પણ એટલું જ જરૂરી છે આથી આ માટે સરકાર જાહેર લોનનો કાર્યક્રમ હાથ ધરીને અર્થતંત્રમાંથી આ વધારાનું નાણું કે ખરીદશક્તિ પાછી ખેંચી લઈ શકે એમ છે. અલબત્ત અત્રે એ નોંધવું ઘટે કે સરકારે ખેચી લીધેલું આ નાણું તેને ખર્ચ કરવાનું નથી એ આ નીતિની ખૂબી છે. સરકાર તે નાણું ખર્ચ કરે તો કુગાવાને નાથી શકાય નહિ. આથી આ નાણાંનો ઉપયોગ સરકારે પુરાંતયુક્ત અંદાજપત્ર ઊભું કરવા માટે કરવો જોઈએ. આમ, જાહેર દેવાંની નીતિ તેજ-મંદીના નિવારણમાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે, જે કારણે જાહેર દેવું કરવું પડે છે.

#### ➤ આર્થિક વિકાસ માટે (For Economic Development):

જાહેર દેવાંની નીતિની સાર્થકતા તેજ-મંદી નિવારવા માટે મહત્વની ગણવામાં આવે છે તેની આપણે ચર્ચા કરીએ. પરંતુ આ જાહેર દેવાંની નીતિ ઉપયોગમાં લેવા માટેની નીતિ નથી. આધુનિક સમયમાં આ નીતિનો ઉપયોગ આર્થિક વિકાસ માટે પણ થઈ રહ્યો છે. વિકાસની જરૂરિયાત રાષ્ટ્ર દ્વારા મોટા પાયે મૂડીરોકાણની અપેક્ષા રાખે છે. આટલા મોટા પ્રમાણમાં નાણાંકીય સાધનો કરવેરા દ્વારા ભાગ્યે જ મેળવી શકાય. રાષ્ટ્રની ઉત્પાદનશક્તિ હાનિ પહોંચાડ્યા વિનાય કરવેરા દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં આવક મેળવી શકાતી નથી. આથી રાષ્ટ્રની બચતો લોન દ્વારા મેળવીને તેનો ઉપયોગ મૂડીરોકાણ માટે કરવાની નીતિ અપનાવવી પડે છે. નિષ્ક્રિય બચતોને આ રીતે બહાર લાવીને એક પ્રકારની ઉપકારક કામગીરી રાજ્ય કરી શકે છે. દાખલા તરીકે જાહેર દેવાં દ્વારા મેળવેલાં નાણાં સરકાર કૃષિ વિકાસ, ઔદ્યોગિક વિકાસ, વાહન અને સંદેશા વ્યવહારના વિકાસ, ઊર્જા વિકાસ અને અન્ય માળખાકીય સવલતોના વિકાસ માટે વાપરે તો તે આર્થિક વિકાસને વેગીલો બનાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા નિભાવી શકે છે. એ જ રીતે જાહેર દેવાં મારફતે મેળવેલી રકમનો શિક્ષણ, ઔદ્યોગિક તાલીમ, સંશોધન અને વિકાસ, આરોગ્ય સંભાળ જેવા સામાજિક ક્ષેત્રોમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે માનવ મૂડી અને માનવ સંસાધન વિકાસમાં અગત્યનો ફાળો આપી શકે છે. આ બધાં ક્ષેત્રો પાછળ થતો ખર્ચ ખાનગી સાહસના

વિકાસ માટે પણ આવશ્યક એવી ભૂમિકા પૂરી પડે છે. અત્રે એ નોંધવું ઘટે કે ભારતની પંચવર્ષીય યોજના માટે નાણાં પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં જાહેર દેવું એક અતિ મહત્વનું સાધન રહેવા પામ્યું છે.

➤ આવકનો સરળ માર્ગ (Easy way to Income):

સરકાર જ્યારે કરવેરા નાખે છે ત્યારે સંસદમાં તેને મંજૂર કરાવવા પડે છે અને પ્રજાને કરવેરા ભરવા ગમતા ન હોવાથી તેનો વિરોધ થાય છે. જ્યારે જાહેર દેવાંમાં પ્રજાનો કોઈ વિરોધ સહન કરવો પડતો નથી. એને કારણે સરકાર માટે આવક મેળવવાનો સરળ માર્ગ છે જાહેર દેવું તેથી સરકાર દેવું કરે છે.

➤ બેરોજગારીનો સમય (At the time of Unemployment):

કરવેરાનો વધારો બેરોજગારીના સમયમાં કરી શકાય નહિ, પરંતુ મંદીના સમયમાં સરકારને ખાનગી ખર્ચ ઘટાડવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ સંજોગોમાં જે કરવેરાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેટલે અંશે ખાનગી ક્ષેત્રોની પ્રવૃત્તિ ઘટે અને બેકારીમાં વધારો થાય. આવા સમયે સરકાર જાહેર દેવાંનો માર્ગ અપનાવી પરિસ્થિતિને વાજબી કરી શકે છે, જેથી જાહેર દેવું કરે છે.

➤ નાણાકીય નીતિની અસરકારકતા માટે (For the Effectiveness of Monetary Policy):

વિકસતા દેશોએ આર્થિક સ્થિરતા અને આર્થિક વિકાસ સાધવા માટે નાણાકીય, રાજકોષીય અને આવક નીતિનો વ્યાપક પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે. સામાન્ય રીતે નાણાકીય નીતિમાં નાણાંનાં જથ્થામાં, નાણાંના પ્રવાહમાં તથા નાણાંના વહીવટ અને નિયંત્રણ તથા નાણાંનાં મૂલ્યો સાથે સંકળાયેલા મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે. વિકસતા દેશોમાં નાણાકીય નીતિ આર્થિક વિકાસ કરવા, ભાવસ્થિરતા જાળવવા, રોજગારીમાં વધારો કરવા માટે અમલમાં મૂકવામાં આવે છે. આથી નાણાકીય અને રાજકોષીય નીતિઓના ઉપયોગ દ્વારા વિકસતા દેશો સ્થિરતા સાથે આર્થિક વિકાસ સાધી શકે છે. જે નાણાકીય નીતિને અસરકારક બનાવવા માટે જાહેર દેવું ઘણું જ ઉપયોગી બની રહે છે.

➤ જાહેર યોજના માટે (For Public Planning):

દેશમાં આયોજિત આર્થિક વિકાસ કરવા સમાજની જાહેરનિક યોજનાઓ માટે નાણાકીય સાધનો એકત્ર કરવા જાહેર દેવાંનો આશ્રય અન્ય સાધનો કરતાં વધુ ઈચ્છનીય ગણાય છે.

## 9.5 સારાંશ :

કલ્યાણ રાજ્યમાં સરકારે વિવિધ પ્રવૃત્તિ ઉપર ખર્ચ કરવો પડે છે. આર્થિક વિકાસના કાર્યક્રમો માટે, સામાજિક સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે, સંરક્ષણ ખર્ચ, આકસ્મિક સંજોગોને પહોંચી વળવા માટે જાહેર ખર્ચમાં વધારો થયા કરે છે. બીજા વિશ્વ યુદ્ધ પછી સ્વતંત્રતા મેળવેલા દેશો સામે આર્થિક વિકાસનો કપરો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો. યુદ્ધમાં જોડાયેલાં રાષ્ટ્રોના પુનઃનિર્માણનો પ્રશ્ન મહત્વનો બન્યો આમ જાહેર દેવાંનું મહત્વ વધ્યું પ્રો.કેઈન્સે તેમના આર્થિક વિચારોમાં પણ જાહેર દેવાંનો ખ્યાલ વિકસાવ્યો છે.

જાહેર દેવાંના વિવિધ ઉદ્દેશો રહેવા પામ્યા છે; અલ્પવિકસિત દેશના આર્થિક વિકાસ માટે, નાણાકીય નીતિની અસરકારકતા માટે, સામૂહિક જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે, આર્થિક સ્થિરતા જાળવવા માટે, કુદરતી આપત્તિઓને ટાળવા માટે વગેરે ઉદ્દેશોનો અભ્યાસ આ એકમમાં વિદ્યાર્થીઓને કરાવવામાં આવ્યો છે.

1929ની મહામંદીએ માત્ર અમેરિકાના અર્થતંત્રને નહિ પરંતુ વિશ્વના મોટા ભાગના

દેશના અર્થતંત્રને હચમચાવી નાખેલ જેમાં નાણાકીય નીતિ બિનકાર્યક્ષમ નીવડી. જેમાં રાજકોષીય નીતિનું એક મહત્વનું પાસું જાહેર દેવું છે. જાહેર દેવું એ રાજકીય નીતિનું મહત્વનું અંગ છે. રાજ્ય પોતાનાં વિકાસ કાર્યો માટે ખર્ચ કરે છે. આ ખર્ચ બે સાધનો દ્વારા એકઠો કરી શકાય છે. જેમાં જાહેર દેવાંનો સમાવેશ થાય છે. બીજી રીતે જોઈએ તો જાહેર દેવું રાષ્ટ્રની એક જવાબદારી પણ છે. જાહેર દેવાં દ્વારા રાજ્યે લીધેલી રકમ જેવી કે લોન જેટલા સમય માટે જેની પાસેથી જે શરતોએ લીધેલી હોય તે પ્રમાણે તે સમયે તેના મૂળમાલિકને વ્યાજ સાથે ચૂકવવાની હોય છે.

કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્યસરકાર અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ જે દેવું કરે છે તેને જાહેર દેવું કહે છે. જાહેર દેવું એ રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓમાંનું સાધનપ્રાપ્તિનું એક અગત્યનું સાધન છે. દેશની વ્યક્તિઓ તેમજ સંસ્થાઓ પાસેથી ઉછીની મેળવેલ રકમને આંતરિક જાહેર દેવું અને વિદેશોમાંથી ઉછીની મેળવેલ રકમને વિદેશી જાહેર દેવું કહેવામાં આવે છે.

ભારતનાં જાહેર દેવાંની ચર્ચામાં મુખ્યત્વે કેન્દ્ર સરકારના અને રાજ્ય સરકારોનાં દેવાંનો સમાવેશ થાય છે. વિદેશમાંથી દેવું કરવાની સત્તા માત્ર કેન્દ્ર સરકારને છે. 1939માં ભારત સરકારનું દેવું ₹ 1206 કરોડ હતું, જેમાં આંતરિક દેવાંનું પ્રમાણ 736 કરોડ અને વિદેશી દેવાંનું પ્રમાણ 470 કરોડ જેટલું હતું. 1951-52 પછીના સમયગાળામાં ભારતના જાહેર દેવાંના સ્વરૂપમાં ખૂબજ મોટા ફેરફારો નોંધાયા, જેમાં 1961માં આંતરિક દેવું જે 3975 કરોડ હતું, જ્યારે બાહ્ય દેવું ₹ 782 કરોડ હતું, જે વધીને 2011-12માં કેન્દ્ર સરકારનું આંતરિક દેવું ₹ 41,81,842 કરોડ જ્યારે બાહ્ય દેવું ₹ 1,70,847 કરોડ, જે કુલ મળીને ₹ 43,52,689 કરોડ થયું હતું.

નાણાં મંત્રાલયના જણાવ્યા મુજબ માર્ચ 2016માં ભારત પર કુલ ₹ 4,41,659 કરોડ દેવાંનું વ્યાજ ચૂકવ્યું હતું, જે વર્ષ 2009-10 દરમિયાન સરકારે ₹ 2,13,000 કરોડ વ્યાજ ચૂકવ્યું હતું. જે 2015-16માં વધીને ₹ 4,41,569 કરોડ થઈ ગયું. સમગ્ર વિશ્વ પર દેવાંનો બોજો 188 ટ્રિલિયન ડોલરનો છે. RBIના રિપોર્ટ મુજબ ભારતમાં કુલ બહારનું દેવું માર્ચ 2019માં 543અબજ ડોલરનું હતું, જે ભારતનાં જાહેર દેવાંમાં સતત વધારાનું વલણ જોવા મળ્યું છે.

ભારતમાં જાહેર દેવાંમાં વધારો થવાનાં કારણોમાં

1. અણધારી વિપત્તિઓ પહોંચી વળવા માટે સરકારે અર્થતંત્રને બેહું કરવા માટે સરકારે તાત્કાલિક પગલાં લેવા પડે છે. ધરતીકંપ, પૂર અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, સુનામી મોજાં, કોરોના વાઈરસ વગેરે બાબતે જાહેર દેવું કરવું પડે છે.
2. યુદ્ધના સમયમાં (આધુનિક યુદ્ધ વ્યાપક અને ખર્ચાળ હોય છે) કરવેરા અને બીજા સાધનોમાંથી મળતી આવક તે માટે પૂરતી નથી આથી આવા સમય દરમિયાન સરકારને કરજ લેવાની ફરજ પડે છે.
3. સામાન્ય સમયમાં કોઈવાર સરકાર અસાધારણ ખર્ચનો કાર્યક્રમ હાથ ધરતી હોય ત્યારે પણ કેટલીકવાર ધારણા કરતાં ઓછી આવક કરમાંથી મળતી હોય છે. આ પ્રકારની અનિશ્ચિતતાને પહોંચી વળવા પણ સરકારે જાહેર દેવું કરવું પડે છે.
4. આર્થિક સ્થિરતા માટે આર્થિક સ્થિરતાના સાધન તરીકે પણ આધુનિક સમયમાં જાહેર દેવાંની નીતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેજ-મંદીની ઊથલ-પાથલો સામે અર્થતંત્રને રક્ષણ આપવા માટે જાહેર દેવાં નીતિ મહત્વની ભૂમિકા નિભાવી શકે એમ છે.
5. આર્થિક વિકાસ માટે આધુનિક સમયમાં આ નીતિનો ઉપયોગ આર્થિક વિકાસ માટે પણ થઈ રહ્યો છે.

6. આવકનો સરળ માર્ગ, સરકારની આવકના સરળ માર્ગ તરીકે જાહેર દેવાં એ ખૂબ જ મહત્વની ભૂમિકા નિભાવે છે.
7. બેરોજગારીના સમયમાં કરવેરાનો વધારો દેશમાં જ્યારે બેરોજગારીનું પ્રમાણ વધારે હોય ત્યારે કરી શકાતો નથી તેવા સમયે જાહેર દેવાં કરી શકાય છે.
8. નાણાંકીય નીતિની અસરકારકતા માટે, વિકસતા દેશોએ દેશના આર્થિક વિકાસ અને આર્થિક સ્થિરતા માટે નાણાકીય નીતિ અને રાજકોષિય નીતિ અને આવક નીતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ જાહેર દેવાંની ભૂમિકા મહત્વની રહેવા પામે છે.
9. જાહેર યોજના માટે દેશમાં ચાલતી આર્થિક વિકાસની દરેક યોજના માટે આવક પ્રાપ્તિની સરળ માર્ગ તરીકે જાહેર દેવાં સ્વીકૃતિ પામ્યું છે.

## 9.6 ચાવીરૂપ શબ્દો :

### ➤ કલ્યાણ રાજ્ય :

ભૂતકાળમાં રાજ્યનું કાર્ય માત્ર કાયદો અને વ્યવસ્થાનું હતું. 19મી સદીમાં કલ્યાણ રાજ્યની વિભાવનાનો ઉદય અને વિકાસ થયો. રાજ્યોની જવાબદારીઓ વધી અને આવક તેમજ ખર્ચમાં વધારો થયો. હેતુલક્ષી જાહેર જમાખર્ચનો ખ્યાલ વિકસ્યો છે. અને રાજ્ય એ કલ્યાણ રાજ્ય બન્યું.

### ➤ આંતરિક દેવું :

કોઈ પણ દેશની સરકાર પોતાની પ્રજા પાસેથી આર્થિક વિકાસ માટે જે નાણાં મેળવે છે, તેને આંતરિક દેવું કહે છે.

### ➤ બાહ્ય દેવું :

કોઈ પણ દેશ જ્યારે અન્ય દેશ પાસેથી ચીજવસ્તુઓ તેમજ સેવાઓની ખરીદી કરે છે, જેને બાહ્ય દેવું કહેવામાં આવે છે.

### ➤ દેવું કરવાની જોગવાઈ :

કેન્દ્ર સરકાર તેમજ રાજ્ય સરકારોને પોતાની જરૂરિયાત માટે નાણું મેળવવા દેવું કરવાની સત્તા આપણા બંધારણમાં આપવામાં આવી છે.

### ➤ ગ્રાન્ટ અનુદાન :

આપણા બંધારણમાં જે રાજ્યો જરૂરિયાતવાળા છે તેમને કચ્છા દ્વારા અનુદાન આપવાની જોગવાઈ છે.

### ➤ ખાધ પૂરવણી :

સરકારની મૂડી તેમજ મેહસૂલી આવક કરતાં તેનું મૂડી તથા મેહસૂલી ખર્ચ વધી જાય છે. જ્યારે અંદાજપત્રમાં ખાધ રહે છે. આ ખાધ વિવિધ રીતે પૂરવામાં આવે છે, જે ખાધપૂરક નાણાતંત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

### ➤ કુગાવો :

ખાધપૂરક નાણાતંત્રને કારણે નાણાંના પુરવઠામાં અભૂતપૂર્વ વધારો થવાને કારણે ચીજવસ્તુની માંગ વધે છે, જ્યારે પુરવઠો ઓછો હોવાથી ભાવવધારાની સમસ્યા સર્જાય છે.

- સંરક્ષણનો ખર્ચ :  
પોલીસ, વ્યવસ્થા, ન્યાયતંત્રનો ખર્ચ
- વ્યાપારી ખર્ચ :  
રેલવે, પોસ્ટ કે ટેલિગ્રાફ વગેરે
- વિકાસાત્મક ખર્ચ :  
ઉત્પાદનનાં કાર્યો, કેળવણીનો ખર્ચ

---

### 9.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

---

- નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

(1) જાહેર દેવું એટલે શું?

---

---

---

(2) ભારતમાં જાહેર દેવાંનાં વલણો તપાસો.

---

---

---

---

(3) ભારતમાં જાહેર દેવાંમાં વધારો થવાનાં કારણો જણાવો.

---

---

---

---

- ❖ ટૂંકનોંધ લખો :

(1) આર્થિક સ્થિરતા માટે જાહેર દેવું

---

---

---

---

(2) જાહેર દેવું રાજકીય નીતિનું અંગ

---

---

---

---

(3) જાહેર દેવાં દ્વારા આર્થિક વિકાસ

---

---

---

❖ નીચેનાં વાક્યો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (1) પ્રો.કેઈન્સે તેમના આર્થિક વિચારોમાં જાહેર દેવાંનો ખ્યાલ વિકસાવ્યો છે.
- (2) દેશના લોકો પાસેથી લેવાયેલું દેવું બોજારૂપ નથી.
- (3) અર્થતંત્રમાં મંદીને રોકવા જાહેર દેવું ઉપયોગી નથી.
- (4) જાહેર દેવું એ રાષ્ટ્રની એક જવાબદારી છે.
- (5) વિદેશમાંથી દેવું કરવાની સત્તા કેન્દ્ર અને રાજ્ય બન્ને સરકારોને છે.
- (6) પ્રજાની નાણાકીય આવકમાં વધારો થતાં કુળાવાને વેગ મળે છે.
- (7) આંતરિક દેવું એ દેવું નથી.

❖ જવાબો :

- |           |           |           |
|-----------|-----------|-----------|
| (1) સાચું | (2) સાચું | (3) ખોટું |
| (4) સાચું | (5) ખોટું | (6) સાચું |
| (7) સાચું |           |           |

❖ નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો :

- (1) જાહેર દેવાંનો અર્થ જણાવી ભારતમાં જાહેર દેવું વધવાના કારણો જણાવો.
- (2) ભારતનાં સંદર્ભમાં જાહેર દેવાંના વલણો જણાવો.
- (3) ભારતમાં આંતરિક અને બાહ્ય દેવાંમાં શા માટે વધારો થયો છે તેના કારણો જણાવો.

⇒ ઉપયોગી પુસ્તકોની યાદી :

- (1) Ram N. (1975) 'An Introduction of micro Economics, mac millan Publishing House-New Delhi'
- (2) News of Gujarat.com 26,27 ડિસેમ્બર-2016
- (3) Indian News 8th નવેમ્બર-2019

\*\*\* \*\*